

Ridders en Spelen

Ruwe krachtmeting of feestelijk spektakel

Valentijn Paquay

Riddertoernooien ontwikkelden zich in de Middeleeuwen van ruwe krachtmetingen tot feestelijke spektakels. Valentijn Paquay is op zoek gegaan naar de spaarzame gegevens over het enige bekende middeleeuwse riddertoernooi in 's-Hertogenbosch, in 1278.

Toernooi gehouden ter ere van de Franse koning Karel VII. Rechts betreedt een ridder het strijdperk. In tegenstelling tot dertiende-eeuwse toernooien, die altijd in het open veld plaatsvonden, waren in de late Middeleeuwen toernooivelden met een dubbele afrastering uitgezet op een plein middenin de stad. Op de afbeelding is binnen deze afrastering 'n soort mêlée gaande. Detail van een miniatuur uit het toernooiboek ('Livre des Tournois') van koning René, oorspronkelijk samengesteld ca. 1450/55; dit handschrift van het boek werd vervaardigd voor de Bourgondische edelman Lodewijk van Gruuthuse uit Brugge, ca. 1475 (Bibliothèque Nationale, Parijs).

Hertog Jan I van Brabant raakt dodelijk gewond op het toernooi van Bar-sur-Aube (1294). Een toernooiridder streed in kleurrijke zijden overkleding en getooid met een indrukwekkende helmboos. Miniatuur uit een pronkhandschrift met een verzameling minneliederen, Zürich, begin veertiende eeuw. (Manessische Liederhandschrift, UB Heidelberg)

Een categorie gespecialiseerde vechtersbazen te paard was sinds de twaalfde eeuw erin geslaagd zoveel maatschappelijk aanzien op te bouwen dat zij tot de adel konden doordringen. We mogen spreken van ridders (*milites*). Het bezit van metalen wapenuitrusting en getrainde (ruiter)paarden was zo kostbaar dat alleen een bovenlaag zich dat kon permitteren. Een ridder, vergezeld van (schild)knaap en knechten, had voor zichzelf minstens drie paarden nodig: een rij-, een strijd- en een pakpaard. De

edelen voelden zich aangetrokken door die nieuwe 'ridderlijke' levensstijl. Christelijke opvattingen maakten het ruwe en gewelddadige ridderbestaan acceptabel door er ideële doelen aan te verbinden. Ridders als strijders Gods bestreden nu het kwaad en kwamen op voor zwakkeren in de samenleving. Deze militair-charitatieve idealen waren onder invloed van de kruistochten ontwikkeld. Hoofse literatuur boog ze om tot sociale omgangsvormen.¹ Die gecultiveerde houding moest voortdurend worden beoefend en bevestigd. Toernooien werden met regelmaat georganiseerd. Een ridder kon overal in Noordwest-Europa altijd wel ergens terecht voor een krachtmeting. Sommige heerschappen konden er gauw tientallen in hun leven aangaan. Bekend is het levensverhaal van de Engelsman Willem de Maarschalk († 1219) die jaren achtereenvolgend rondtrok van de ene naar de andere wedstrijd, daarmee veel roem vergaarde en schatrijk werd. De oudste vermeldingen van riddertoernooien dateren uit de jaren rond 1125 en spelen zich vaak af in het grensgebied tussen het koninkrijk Frankrijk en het Duitse Rijk. Een hausse aan wedstrijden vanaf 1180 deed zich meer aan Franse dan aan Duitse kant voor. Tegen 1300 was dit vertoon over het hoogtepunt heen.

Kerkelijke autoriteiten keerden zich al die tijd tegen dit soort onbehouden en geldverkwistende geweldsuitspattingen, en tegen deze vorm van adellijke zelfdestructie. Doden vielen er namelijk altijd wel; soms met tientallen tegelijk. Nog in mei 1294 nam Jan I, hertog van Brabant, te Bar-sur-Aube (bij Verdun) deel aan zijn, naar verluidt, 72e toernooi. Hij raakte daarbij zo ernstig gewond dat hij het leven liet. Kerkelijke verboden op het houden van en deelname aan toernooien volgden bij herhaling tussen 1130 en 1279. In dit verband sprak men denigrend van 'kermissen' (*nundinae*).

Beteugeld geweld

De oudste bekende ridderspelen verliepen volgens een vrij stereotiep patroon. Bodes werden erop uitgestuurd om de toernooidag bekendheid te geven en deelnemers op te roepen over veertien dagen te verschijnen. Er waren twee soorten gevechten, al naar gelang het gebruik van wapens en wijze van optreden. Man tot man gevechten heetten een *joute*, een spel. Er werd met verschillende slagwapens gevochten. Steekspelen met lansen waren solo optredens te paard, waarbij de ruiters moesten keren (*tourner*). Toernooien konden ook een massaal karakter aannemen. Bij de stormloop of *mêlée* te paard werden de deelnemers meestal naar land van herkomst in twee kampen geformeerd: bij voor-

beeld de zuiderlingen, de 'Fransen', tegen de noorderlingen, de 'Duitsers'. De partijen stormden op elkaar in. In de chaos van mens en dier verliep het uitputtende spel dat tot de avondschemering doorging, vaak bloedig en levensgevaarlijk.

Voorop stond in de twaalfde eeuw het uitschakelen van de ridder dan wel het buitmaken van man en paard om daarmee eer in te leggen. Na afloop moest de verliezer zichzelf, zijn harnas en paard vrijkopen; dit ging gezien de status met veel geld gepaard. Persoonlijk gewin was de belangrijkste drijfveer in dit wapengekletter, waarbij in deze mannenwereld alles om eer en geld draaide.

Een quasi-realistische beschrijving uit het begin van de dertiende eeuw handelt over een fictief toernooi te Sint-Truiden, idealiter beginnend op een maandag na Sint-Jorisdag (24 april). Ridders uit Frankrijk, Lotharingen en Saksen worden ten tonele gevoerd, maar ook de hertogen van Limburg en Brabant, evenals de graven van Loon en Kleef. Het begon met een optreden van de jeugd, de debutanten. De eigenlijke dag was voorbehouden aan de ridders die individueel en groepsgewijs elkaar wilden overtroeven. De dag werd afgesloten met een grootse maaltijd, waarbij alle deelnemers hun samenhang bekonden. Daarbij werden lofgedichten op de strijders afgestoken en herinneringen aan eerdere toernooien opgehaald: een voedingsbodem voor wat nu 'middeleeuwse literatuur' heet. Fraaie handschriften met gedichten en heraldische wapengalerijen ontstonden naar aanleiding hiervan. Deze laten zich als deelnemerslijsten lezen. Het waren veelal opkomende machthebbers die zich opwierpen als fervente liefhebbers, zoals Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen en Vermandois (1168-1191), of Gerard I, graaf van Loon (1171-1194). Beiden kennen we ook als dragers van een literair-cultureel hofleven. Over de graven van Leuven met de pretentieuze titel 'hertog van Lotharingen', die zich vanaf ca. 1190 'hertog van Brabant' noemden, vernemen we dan weinig spectaculairs in dit opzicht. Een ander bekend toernooi is dat van Chauvency (le-Chateau) bij Montmédy, gelegen aan de bovenloop van de Maas. Begin oktober 1285 organiseerde Lodewijk v van Loon, graaf van Chiny (1268-1299), een bijeenkomst die vijf dagen duurde, te beginnen met een avonddienst op de maandag. Iedere dag werd doorgebracht met veel zang en dans, gezelschapsspelen en geveest, maaltijden en drankgelagen. In de avonduren kregen de ridders gezelschap van de dames die overdag het schouwspel vanuit de verte konden gadeslaan. Minstrelen en herauten boden hun amusementsprogramma aan. Twee dagen achtereenvolgend overdag *jousten* waaraan

'Jouste', steekspel tussen ridders onder grote publieke belangstelling. Miniatuur uit het getijdenboek 'Les heures de Notre-Dame', begin zestiende eeuw. (Kon. Bibliotheek Brussel)

telkens een tiental ridders deelnam. Donderdag was gereserveerd voor de *mêlée*, maar deze werd afgelast. Na het slotfeest ging men op vrijdag uiteen. De deelnemers kwamen uit Lotharingen, Luxemburg en het Moezelgebied, ook uit Limburg, Brabant en Vlaanderen, zelfs uit Engeland. De toenmalige hertog van Brabant was verhinderd; hij nam met een Brabants contingent deel aan een Franse veldtocht tegen het koninkrijk Aragon. Met het toernooi van het zojuist genoemde Bar van 1294 was Chauvency wel één van de laatste traditionele ridderspelen. In de loop van de dertiende eeuw gingen de scherpe kanten van het riddersteekspel eraf. De beruchte

mêlée als afsluitend onderdeel verdween vóór het einde van de eeuw. Bewapening en uitrusting waren verbeterd en eleganter geworden. Sprookjesachtige verhalencycli rond de legendarische koning Arthur en zijn *Ronde Tafel-riders*, gesitueerd in de mysterieuze *Dark Ages*, spraken in Europa alom tot de verbeelding sinds de dertiende eeuw. Men ging het Arthuriaanse ridderhof naspelen. Tijdens kortdurende ronde-tafeltoernooien traden de ridders op verkleed als helden uit de legenden. Naar hoofse cultuur namen edelvrouwen het beschermerschap op zich en reikten prijzen uit. In plaats van bemachtigen van buit ging het grootmoedig kwijtschelden van schulden en exuberant fêteren gelden als hoogste bewijs van eer. Het toernooi van Le Hem in oktober 1278 was volgens dit theatraal rollenspel gemodelleerd.

Alles verliep volgens spelregels die uiteindelijk door professionele herauten in toernooiboeken werden vastgelegd en uitgewerkt. Samen met de uitnodigingen bepaalden deze het smalle verschil met een oorlogshandeling. Het risico bestond nog altijd dat een steekspel compleet uit de hand liep. Het hele sportieve gebeuren speelde zich vóór de veertiende eeuw altijd af in het open veld buiten de muren van een burcht of een stad. Er verrees een kampement voor de deelnemers, dat als vrijplaats gold, want er bestond geen afgebakend strijdperk. Parades en defilés van de kleurrijk getooide deelnemers waren dagelijks vertoon, onder het uitroepen van krijgslustige leuzen. Er bestond een voorkeur voor de lente, zoals voor het echte oorlogsbedrijf het zomerseizoen (juni/september) gold.

Een Bosch riddertoernooi

Het vroegste feitelijke bericht over een echt middeleeuws riddertoernooi met betrekking tot 's-Hertogenbosch is gebaseerd op een origineel bewaard gebleven brief gericht aan de Vlaamse gravin-weduwe Beatrix, die op haar weduwegoed te Kortrijk verbleef. Deze dochter van hertog Hendrik II van Brabant was eerst gehuwd geweest met Hendrik IV, landgraaf van Thüringen, en in 1247 voor de tweede maal in het huwelijk getreden met Willem van Dampierre, graaf van Vlaanderen. Deze jonge kruisvaarder liet het leven bij een toernooi in Trazegnies (bij Charleroi) in mei 1251. Beatrix zelf stierf in november 1288.² De brief zonder datum zal zijn geschreven in die tussenliggende jaren.³ Tot dusver is nauwelijks aandacht aan dit Bossche toernooi besteed, zoals trouwens voor alle Brabantse ridderspelen geldt.

De schrijfster van de brief heette Jeanne van Chauvigny, vrouwe van Chateauroux. Mannen uit het

In 2005 werd voor de tweede keer en met groot succes op de Parade het evenement 'Ridders en Spelen' georganiseerd door 'stichting De Vier Elementen'. (Foto: Ruud Peters)

geslacht Chauvigny, sinds generaties heer van Chateauroux gelegen bij Bourges, schrokken niet terug voor avontuur. Ridder Guillaume / Willem II, heer van Chateauroux sinds 1234, overleed op de terugweg van een kruistocht in 1271 te Palermo op Sicilië. Zijn enige zoon Willem III († 1322) volgde hem op en huwde het jaar daarop met Jeanne van Chatillon († voor 1302); een dochter van Guido II, graaf van Sint-Pol, bij Mathilde van Brabant. Er bestond dus een familierelatie met de hertog van Brabant.⁴ Het ging in haar geval om de Noordfranse familieclan Chatillon-sur-Marne, die in verschillende takken was uiteengevallen. Zij behoorde tot de noordelijke tak Chatillon-Saint-Pol. Eén van haar oudere broers was Jacques van Chatillon, bijgenaamd van Saint-Pol (bij Atrecht). Hij werd heer van Leuse en Condé in de Scheldevallei en bereikte in Franse dienst hoge posities in Vlaanderen. De bij de Vlamingen zo gehate *Simpool* zou in juli 1302 te Kortrijk sneuvelen.⁵

De twee vrouwen bejegenden elkaar als 'nicht'. Zonder een bloedband te suggereren drukte de middeleeuwer zich in familiale termen uit om klassengeleijkheid aan te geven. In hedendaagse termen was Beatrix voor haar een tante. Jeanne deelde de Vlaamse gravin-weduwe mee dat haar man (*mon seigneur*) Willem en haar broer Jacques na eerdere toernooien nu onderweg waren naar *Bos le duc*,

's-Hertogenbosch. Wellicht liet Jeanne met dit beleefdheidsbriefje weten dat de twee mannen in Kortrijk langs zouden komen op hun weg naar het noorden. Dat wijst op een eerder rondgebazuinde aankondiging voor een toernooi. Een relatie Middeleeuws Frankrijk en Vlaanderen was destijds niet zo vreemd. Uit de biografie rond Beatrix blijkt al voldoende hoe wijd in de adellijke kringen de contacten konden reiken. Het graafschap Vlaanderen behoorde bovendien formeel tot het Franse koninkrijk. Indertijd had de koning de vader van genoemde Vlaamse graaf ingeschakeld om het gezag te vestigen over het desintegrerende hertogdom Aquitanië, waaruit zich in de dertiende eeuw het graafschap Berry zou ontwikkelen.

Datering 1278

Over dit niet precies te dateren Bossche toernooi weten we verder weinig concreets, als we het moeten hebben van Bossche documenten en kronieken. Wel brengt Melis Stoke, klerk en terdege geïnformeerd geschiedschrijver aan het Hollandse hof en in die positie omstreeks 1300 de *Rijmkroniek van Holland* voortzettend, op het jaar 1277 (Paasstijl) ter sprake dat Floris V, graaf van Holland (1256-1296), de 'ridderslag' heeft ontvangen, d.w.z. het zwaard omgegend en sporen aangedaan kreeg, van hertog Jan I van Brabant tijdens een toernooi te 's-Hertogenbosch.⁶ Floris was geboren in 1254 en toen dus ruim 23 jaar oud. Exact vanaf dat moment stapte de graaf voor zijn persoonlijke signatuur over van een jachtzegel naar een echt ridderzegel. Hiermee staat vast dat het door Stoke vermelde toernooi plaatsvond in de week van 6 januari 1278.⁷ Later in het jaar vonden overigens nog toernooien plaats in Le Hem (aan de Somme) en Compiègne (bij Parijs), bekend geworden door een roman resp. een wapenrol. Gaat het om een en hetzelfde gebeurtenis? Aan de eerder ter sprake gebrachte brief kan geen exacter jaartal worden gekoppeld dan het huwelijk van Jeanne (1272) en het overlijden van Beatrix (1288). Omdat toernooien zelden op een en dezelfde plek plaatsvonden, nemen we aan met hetzelfde toernooi te doen te hebben, waarover de brief en Stoke spreken.⁸

Locatie en deelnemers

We weten niets van de organisatie, maar die zal in basale trekken op een toen gebruikelijk toernooi hebben geleken en buiten het kleine ommuurde Brabantse marktstadje hebben plaatsgevonden. Gezien de terreinomstandigheden is te denken aan de hoger gelegen omgeving ten oosten van de stad: de Hinthamerstraat was toen voor een deel nog

onbebouwd. Het is niet uit te sluiten dat ook richting Vught zich gelegenheid voor een treffen aanbod.

Organisator was de hertog van Brabant, bovendien stadsheer van 's-Hertogenbosch, in de persoon van Jan I (1267-1294). Hij was in 1273 gehuwd met een dochter van Guido van Dampierre. Hertog Jan wordt door zijn biograaf Jan van Heelu neergezet als een onvermoeibaar toernooiganger sinds het moment dat de twintigjarige door de Franse koning in Parijs tot ridder was verklaard.⁹ Brabants macht groeide naar een hoogtepunt, uitlopend op de slag van Woeringen (1288), waarmee Jan tevens hertog van Limburg werd, zo alom aanzien verwierf en Brabant definitief op de kaart zette.¹⁰

Met de keuze voor 's-Hertogenbosch begaf de organiserende hertog zich buiten het gebruikelijke stramien. Want meestal toch koos men voor een plaats in één van de Zuid-Vlaamse regio's. Naast plaatsen als Brussel, Leuven of Antwerpen, kwam anders het omstreden grensgebied met de heerlijkheid Grimbergen of het graafschap Loon evengoed in aanmerking. Meer noordelijke locaties, voornamelijk langs de Rijn - voorzover bekend - waren hoogst ongebruikelijk: Nijmegen in 1234 maar twijfelachtig, Neuss met Pinksteren (19 mei) 1241 met een rampzalige afloop, Siegburg in 1280 een groot succes, en Keulen in 1286 bij een geplande rijksdag maar afgelast.¹¹ Had de graaf van Berg (? *Castris*) Neuss bijeengeroepen, de Brabantse hertog was de initiatiefnemer van Siegburg, waar onder vele anderen de graven van Gelre, Kleef en Luxemburg verschenen. Wilde de Brabantse hertog met 's-Hertogenbosch in 1278 zijn noordoostwaartse pretenties onderstrepen? Het Bossche toernooi vond plaats rond 'Dertiendag', nu bekend als 'Driekoningen', dat in 1278 op een donderdag viel. Dat was voor de betrekkelijk jonge Brabantse stad een markante datum, want op de eerstvolgende dinsdag vond één van de drie jaargedingen plaats, waarbij de aanwezigheid van een hoge gezagsdrager vanzelfsprekend mag heten. De hertog zelf bevond zich op 1 februari al weer in Compiègne.

Raadsel blijft wie allemaal op het Bossche toernooi zijn afgekomen. De jonge graaf Floris v kwam rechtstreeks vanuit Zeeland, waar hij zich in december te Middelburg ophield.¹² Hij moest na afloop van het toernooi aan Hendrik van Luxemburg, heer van Laroche (en-Ardenne), een bedrag van ruim 600 pond betalen.¹³ Floris had dus in de wedstrijd het onderspit moeten delven. De Bossche gebeurtenis ligt te ver in de tijd terug om zelfs hooggeplaatste figuren die zich in hoge frequentie verplaatsten, op de voet te volgen. Blijkbaar kwamen er ridders

van bezuiden de Loire, die voor afstanden van honderden kilometers niet terugschrokken, zoals aantoonbaar Willem van Chateauroux en Jacques van Chatillon. Als een dergelijke afstand ook in tegenovergestelde richting wordt verondersteld, dan kunnen even gemakkelijk van over de Rijn ridders erop af zijn gekomen. Het Oost-Duitse Saksen of Thuringen waren voor Nederlandse vorstenhuizen evenmin onbekend terrein aan de vooravond van Woeringen. Het kleine 's-Hertogenbosch wisten personen uit die kringen kennelijk moeiteloos te vinden. We nemen aan dat een standaard programma voor dit meerdaagse toernooi is afgewerkt: de eerste dagen *jousteren*, mogelijk afgesloten met een *mêlée*, in ieder geval dagelijks alom adellijk amusement.

Belangrijkste literatuur

Toernooien

- J. Baldwin, 'Jean Renart et le tournoi de Saint-Trond: une conjonction de l'histoire et de la littérature', in: *Annales ESC* 45 (1990) 565-588
- G. Duby, *Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde* (Parijs 1984); Nederlandse vertaling: *Willem de Maarschalk of de beste ridder ter wereld* (Amsterdam 1986)
- S. Uri, 'Het toernooi in de 12e en 13e eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 73 (1960) 376-396 (op basis van Middelnederlandse verhalen en kronieken)
- R. Barber and J. Barker, *Tournaments: Jousts, Chivalry and Pageants in the Middle Ages* (Woodbridge 1989); Duitse vertaling: *Die Geschichte des Turniers* (Darmstadt 2001)
- J. Vale, *Edward III and Chivalry: chivalric society and its context 1270-1350* (Woodbridge 1982)
- D. Crouch, *The Tournament 1125-1337* (Londen 2005)

Ridders

- J. van Winter, *Ridderschap. Ideaal en werkelijkheid* (Bussum 1965)
- J. Bumke, *Höfische Kultur* (München 1986); Nederlandse vertaling: *Hoofse cultuur* (Utrecht 1989)

Noten

- 1 Zie voor introducerende standaardwerken m.b.t. ridders en toernooien de bijgevoegde summier literatuurlijst.
- 2 M. Gastout, *Beatrix de Brabant, Langravine de Thuringe, Reine des Romains, Comtesse de Flandre, Dame de Courtrai* (1225?-1288), (Leuven 1943), vooral 60-62.
- 3 *Oorkondenboek van Noord-Brabant* ed. H. Camps ('s-Gravenhage 1979), deel 1, 538 nr. 434 [1251 mei 5 - 1288 nov. 13] naar originele brief (Gent, RA, archief Grafelijkheid Vlaanderen, charters De Saint-Genois 522). De uitgave van Camps kan op diverse punten worden gecorrigeerd en aangevuld. Niet Chauvigny, maar Chauvigny. De datering te corrigeren in [kort voor 1278 jan. 6; ws. 1277 dec.], zie verderop. I.p.v. ongepubliceerd: *Bulletin de l'Académie Royale [...] de Belgique* 22, deel 1 (1855), 390 (s.d.); regest: Gastout (1943), 294-295 nr. 163 (s.d.).
- 4 *Europäische Stammtafeln* NF XIII (1996), tabel 70. Zie eveneens H. Beauchet-Filleau, *Dictionnaire historique et généalogique des familles du Poitou* (Poitiers 1891-1976), vooral deel 1 (1893), 351-354 (Chauvigny); Gastout (1943), 167.

- 5 *Europäische Stammtafeln* NF VII (1979), tabel 18. Guido II (1249-1289) streed in de slag bij Woeringen aan Brabantse kant. Vgl. F. de Chenage-Desbois, *Dictionnaire de la noblesse* (Parijs 1863-1876); herdruk (Nancy 1980), deel 11, kol. 446-494, vooral 458-459; Lodewijk van Velthem, *De Guldensporenslag* ed. W. Waterschoot ('s-Gravenhage 1979), 66 noot 321, alwaar oudere literatuur.
- 6 S. Uri, 'Het toernooi in de 12e en 13e eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 73 (1960), 376-396, vooral p. 392 naar Stoke, *Rijmkroniek* ed. W. Brill (Utrecht 1885), deel IV vs. 251-262. Zie inmiddels voor het continuatiedeel (ca. 1300/10) *Rijmkroniek van Holland* (366-1305). Door een anonieme auteur en Melis Stoke, ed. J. Burgers, RGP GS 251 (Den Haag 2004), regel 4691-4702. Voor een tijdsbeeld: *Wi Florens ... : de Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, ed. D. de Boer e.a. (Utrecht 1996). J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch*, dl. 1 ('s Hertogenbosch 1776), 135 wil ten onrechte het inauguratieritueel bekend als de 'ridderslag' binnen een kerkgebouw (= Sint-Jan) situeren. Wauters (1862, zie hierna noot 10), 428-429 dateert foutief op 1277.
- 7 J. Kruisheer, *Kanselarij van de graven van Holland*, *Hollandse Studien* 2 ('s-Gravenhage 1971), deel 1, 55 en noot 34; II 478 nr. 50.
- 8 Zie voor overzichten van toernooien: M. Vale, 'Le tournoi dans la France du Nord, l'Angleterre et les Pays Bas (1280-1400). Etude comparative', in: *Theâtre et spectacles hier et aujourd'hui. Moyen Age et Renaissance*, Actes 115 Congrès des Sociétés Savantes (Parijs 1991), 263-271 en E. Duvernoy e.a., *Le tournoi de Chauvency en 1295. Etude sur la société et les mœurs chevaleresque en XIIIe siècle* (Parijs 1905) 7 (opsomming over 1223-1396).
- 9 R. Sliedrik, *De stem van de meester: de hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven 1106-1430*, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 25 (Amsterdam 2003), vooral 75-97.
- 10 Degelijke biografieën over deze legendarische figuur (vgl. het curieuze werk van P. Boeren, *Een Nederlandse wacht aan de Rijn: Jan de Eerste, Hertog van Brabant*, Amsterdam 1942) zijn na de klassieker van A. Wauters, *Le duc Jean Ier et le Brabant sous le Règne de ce prince* (Brussel 1862) nauwelijks gepubliceerd. *Biographie Nationale* (Brussel 1860), deel X en *Lexikon des Mittelalters* V (München 1990), kol. 506-507. Zie recentelijk populaire werkjes: P. de Ridder, *Hertog Jan I van Brabant* (1267-1294) (Antwerpen 1978); F. van der Linde, *Hertog Jan I (ca. 1252-1294)* ('s-Hertogenbosch 1988). Ongepubliceerd bleef de dissertatie van P. de Ridder over de regeringsperiode van Jan I en II; vgl. P. de Ridder, 'Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294), overwinnaar van Woeringen', in: *Der Name der Freiheit* (Köln 1988), 224-232.
- 11 Over Nijmegen: identificatie met de (sinds 1230) rijksstad Nijmegen, waaraan koning Otto IV in 1213 als laatste een bezoek had gebracht en welke sinds 1247 verpand was aan Gelre: zie P. Leupen en B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen* (Nijmegen 1981), 53 nr. 180. Andere kronieken vermelden evenwel Noyen of Corbie, beide nu in Frankrijk. Over Neuss - graaf van Berg was toen Hendrik van Luxemburg-Limburg 1225-1247 - R. Barber, *The Knight and Chivalry* (Londen 1970), 327 met citaat naar Cantimpré, *De Apibus*: 367 doden, terwijl meer realistisch *Troisfontaines* 60 doden en de *Annales van Colmar* 80 doden door verstikking vermelden.
- 12 Zie *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (hierna: OBHZ) III, nrs. 1801-1809; nog in Leiden (sept. 1277) en Dordrecht (okt. 1277).
- 13 OBHZ III, 947-948 nr. 1813, 1278 [jan. 6 - febr. 1] op basis van een verloren document, vermeld in een Luxemburgse archief-inventaris uit 1412.